

تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های سجاوندی در نخستین مطبوعات ایران

نرگس صالحی*

دکتر عباسعلی وفایی

استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی

چکیده

هنگام استفاده از نوشتار به تمهیداتی نیاز است که بتواند تا حد ممکن خواننده متن را به ذهنیت نویسنده نزدیک کند. یکی از این تمهیدات بهره‌گیری از نشانه‌های سجاوندی در متن است. نشانه‌های سجاوندی به گیرنده پیام کمک زیادی می‌کند تا احساسات و حالات فرستنده در هنگام نگارش اثر درک کند. دیدگاه رایج این است که تمامی نشانه‌ها برگرفته از سنت نگارشی غرب است. در این پژوهش با نگاه به نخستین مطبوعات ایران و با روش توصیفی-تاریخی، نخست پیشینه این نشانه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است که مشخص شد که بخشی از نشانه‌های نگارشی، برگرفته از سنت نسخه‌آرایی ایرانی است؛ بویژه نشانه‌هایی که در تزیینات نشریات بیشتر کاربرد داشته است. بخشی دیگر از راه ترجمه آثار گوناگون وارد زبان نوشتاری شده است. نکته دیگر اینکه مشخص شد در نشریاتی که به روش چاپ سنگی منتشر می‌شد به علت امکانات بیشتری که در اختیار ناشر بود و هم‌چنین دستی بودن کار، امکان استفاده بهتر از نشانه‌های نگارشی و نشانه‌های تزیینی فراهم بوده است؛ اما در نشریاتی که به روش چاپ سربی منتشر می‌شد به علت محدود بودن امکانات، استفاده درست و بجا فراهم نبوده است. در نهایت باید گفت به‌کارگیری نشانه‌های نگارشی به انتشار نشریات در خارج یا داخل ایران ارتباط چندانی ندارد و بخشی از نشریاتی که در خارج منتشر می‌شد، با وجود آگاهی از نشانه‌های نگارشی چندان استفاده‌ای از آنها نمی‌بردند.

کلیدواژه‌ها: سجاوندی، نشانه‌های نگارشی، مطبوعات ایران، فرهنگ نسخه‌آرایی.

۱. مقدمه

زبان یکی از مهمترین ابزارهای برقراری ارتباط میان اشخاص است که با کمک دو عنصر گفتار و نوشتار میان، ارتباط افراد را برقرار می‌کند. با توجه به اینکه در نوشتار به حضور طرفین گفت‌وگو نیازی نیست، نوشتار می‌تواند با طیف گسترده‌ای از افراد ارتباط برقرار کند. به هر روی می‌توان گفت گفتار و نوشتار دو ابزار تحقق زبان است. (صفوی، ۱۳۸۵: ۱۲). در گفتار به سبب حضور فیزیکی طرفین گفت‌وگو امکان استفاده از تمام امکانات مانند زبان بدن و تغییر در لحن برای انتقال معنا فراهم است؛ اما در نوشتار به این سبب که فقط مجموعه‌ای از واژه‌ها برای انتقال مفاهیم در اختیار نویسنده است، لازم است نویسنده از امکانات و تمهیداتی برای انتقال مفاهیم فرامتنی بهره بگیرد.

یکی از ابزارها انتقال مفاهیم فرامتنی، بهره‌گیری از نشانه‌های نگارشی است. نشانه‌های نگارشی در هر متن، خواه ادبی و غیرادبی به فهم بهتر متن کمک مهمی می‌کند. مهمترین وظیفه برای نشانه‌های نگارشی کمک به گیرنده پیام است تا آنچه را که فرستنده ارسال می‌کند به راحتی درک و دریافت کند (کاخچی، ۱۳۷۸: ۲۰۰). البته گاهی نیز بهره‌گیری بیش از حد نشانه‌های نگارشی یا بهره‌گیری در جایگاه نادرست از این نشانه‌ها، موجب کژفهمی یا تأخیر در فرایند درک و دریافت می‌شود؛ از این رو بهره‌گیری صحیح از نشانه‌های نگارشی در درک گیرنده اهمیت بسزایی دارد (امینی، ۱۳۸۸: ۱۷۸-۱۷۶).

بهره‌گیری از نشانه‌های نگارشی را در متن، نشانه‌گذاری می‌گوییم که گونه‌ای از آن از دیرباز در متون ادب فارسی دیده می‌شود. در بیشتر نسخ خطی فارسی، چه نسخ قدیمی چه چاپهای سنگی از برخی از آنها استفاده شده است، پس از آشنایی با آثار غربی و گسترش ترجمه این آثار، نشانه‌های نگارشی جدیدی نیز به سنت ایرانی افزوده شد که تا امروز امتداد یافته است.

در این پژوهش با بررسی بیست و پنج نشریه دوره قاجار و پهلوی اول، پیشینه کاربرد نشانه‌های نگارشی در متون، و میزان تأثیرپذیری از سنت نسخه‌آرایی ایرانی و بهره‌گیری از نشانه‌های نگارشی غربی مورد بررسی قرار گرفته است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

بحث درباره نشانه‌های نگارشی و پیشینه آن بویژه با نگاه به مطبوعات، متأسفانه چندان

تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...

مورد توجه واقع نشده است. پس از جست‌وجو یک پژوهش با عنوان «نگاهی به سیر تحول نشانه‌های نگارشی در خط فارسی» یافت شد که در آن نویسندگان با نگاه به نسخه‌های خطی و دو روزنامه به این یافته رسیده‌اند که نشانه‌های نگارشی در آثار گذشتگان با بهره‌گیری‌های امروزی تفاوت چندانی ندارد. البته در بخش نسخه‌های خطی برخی از نشانه‌ها را مطرح کرده‌اند که می‌توان درباره آنها مطالعه کرد و در صورتی که در دیگر نسخ یافت شود، تغییرات قابل ملاحظه‌ای در آیین نگارش پدید خواهد آورد (استاجی، فیروزیان پوراصفهان، ۱۳۹۱). با توجه به بررسیها، کار پژوهشی مرتبط با این موضوع یافت نشد.

۱-۲ بیان مسأله

استفاده از نشانه‌های سجاوندی از موضوعاتی است که چندان به آن پرداخته نشده است. در بعضی از کتابهای آیین نگارش آن را برگرفته از خطوط غربی می‌پندارند. باید توجه کرد که در سنت نسخه‌نگاری ایرانی برخی از نشانه‌ها مانند ( ) برای نشان دادن ابیات یا شروع جملات کاربرد داشته یا نشانه‌ای شبیه به ویرگول (،) برای جداسازی جمله‌ها استفاده می‌شده است؛ اما با نگاهی دقیق به مطبوعات و حتی کتابهای چاپ سنگی در دوره قاجار می‌توان گفت با وجود حضور برخی از نشانه‌ها، چگونگی کاربرد این نشانه‌ها از کشورهای غربی وارد شده است. البته این کاربرد هم به صورت دقیق و کامل وارد نشده، بلکه فهم مترجم در ورود آن دخیل بوده است؛ از این رو می‌توان گفت در مطبوعات دوره قاجاری، گروهی از نشانه‌های سجاوندی هست که برخی حاصل همان سنت نسخه‌آرایی ایرانی، و برخی هم به دلیل ترجمه مورد استفاده قرار گرفته است. در این پژوهش با تکیه بر نشریات اواخر عصر قاجار و اوایل پهلوی اول و با نگاه به دو مقاله درباره پنکتوآسیون و اصلاحات ادبی، که در نشریه نوبهار در سال ۱۲۹۳ شمسی و نشریه ایرانشهر در سال ۱۳۰۴ شمسی منتشر شده است، پیشینه نشانه‌های نگارشی در رسم‌الخط فارسی بررسی شده است.

۲. چستی نشانه‌گذاری در زبان فارسی

نشانه‌گذاری و چستی آن از مواردی است که در کتابهایی که به موضوع نگارش و ویرایش پرداخته‌اند، مورد توجه قرار گرفته و درباره اهمیت آن بحث شده است. یکی

از کاربردهای مهم این نشانه‌ها، که پیشتر نیز به آن اشاره شد، درک و دریافت بهتر مخاطب است. البته گاهی نیز مخاطبان و حتی نویسندگان نیز این نشانه‌ها را مواردی پیش پا افتاده می‌پندارند و چندان دقتی در چگونگی کاربرد آنها نشان نمی‌دهند (آتش‌پرور، ۱۳۶۰: ۹۰).

یکی دیگر از پژوهشگران این حوزه، نشانه‌گذاری را نقطه‌گذاری و کاربرد خاص نشانه‌ها در عبارت تعبیر کرده و برای آن دو هدف در نظر گرفته است: نخست ارتباط منطقی میان اجزای جمله که در این حالت به آن نقطه‌گذاری منطقی می‌گویند و جنبه عام دارد. کارکرد دوم، که جنبه خاص نشانه‌ها را در برمی‌گیرد، انتقال منظور و مقصود خاص فرستنده به گیرنده را نشان می‌دهد که آن را نقطه‌گذاری سبکی می‌نامد (ادیب‌سلطانی، ۱۳۶۵: ۶۹).

حسن ذوالفقاری نیز مانند دیگر پژوهشگران این حوزه به ضرورت بهره‌گیری از نشانه‌های نگارشی اشاره کرده و استفاده از آنها را در زبان نوشتار، قابلیت مکث و پایان کلام یا احساسات حائز اهمیت دانسته است (ذوالفقاری، ۱۳۷۷: ۱۶۰).

مرتضی کاخی از دیگر پژوهشگران حوزه نشانه‌های نگارشی، بهره‌گیری از این نشانه‌ها را برای افرادی دانسته است که متن را با صدای بلند در حضور دیگران می‌خوانند و این نشانه‌ها جایگاه مکث و انتقال کلام را برای او مشخص می‌کند (کاخی، ۱۳۷۸: ۱۹۹-۲۰۰). کاخی عقیده دارد که نشانه‌های سجاوندی با دستور زبان پیوند دارد و همین امر برای برخی از نویسندگان مشکل‌ساز است و دلیل مشکل را در آن می‌داند که برخی نشانه‌ها در معنایی متفاوت استفاده می‌شود. او پیشینه آنها را به زبان فرانسه برمی‌گرداند و عقیده دارد که این نشانه‌ها از زبانهای اروپایی وارد زبان فارسی شده است (همان: ۲۰۶-۲۰۵).

احمد سمیعی نیز نشانه‌گذاری را با عنوان فصل و وصل بررسی کرده و نشانه‌ها را در دو گروه اصلی و فرعی مورد بررسی قرار داده است. نکته قابل توجه در بحث سمیعی گیلانی اشاره به کاربرد نشانه‌های نگارشی در زبانهای مختلف است که به فراخور محیط نشانه‌ها نیز متفاوت می‌شود (سمیعی گیلانی، ۱۳۸۵: ۲۵۶). نشانه‌های اصلی در نگاه سمیعی نقطه، نشانه تعجب، ویرگول، نقطه ویرگول، دو نقطه، نشانه تعلیق و نشانه نقل قول است و نشانه‌های فرعی دربرگیرنده پرانتز، قلاب، نیم خط، خط مورب، پیکان و ستاره است (همان: ۲۳۲).

————— تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...

مسعود خیام از دیگر پژوهشگران عقیده دارد که نشانه‌های نگارشی فارسی کاملاً وارداتی است و فارسی‌زبانان هیچ نشانه نگارشی در طول تاریخ نداشته‌اند و همین امر موجب شده است تا از برخی از آنها به صورت نادرست در زبان فارسی استفاده شود (خیام، ۱۳۷۳: ۳۷-۳۶).

محمدجعفر یاحقی نیز مانند کاخی و خیام عقیده دارد که این نشانه‌ها طی یکی دو سده اخیر از زبانهای غربی وارد زبان فارسی شده است. یاحقی هم‌چنین بر کاربرد درست این نشانه‌ها و دوری از افراط در به‌کارگیریهای آنها تأکید فراوان می‌کند و معتقد است که باید با توجه به ساختار جمله از نشانه‌های استفاده کرد (یاحقی، ۱۳۸۳: ۶۳).

خسرو فرشیدورد نیز مانند دیگران این نشانه‌ها را وارداتی می‌داند و آنها را از موارد مفید در زبان فارسی به شمار می‌آورد (فرشیدورد، ۱۳۸۷: ۳۲۱).

با نگاهی دیگر می‌توان گفت

سجاوندی یا نشانه‌گذاری به‌کارگیری نشانه‌های قراردادی است که موجب خواندن درست، فهم آسان و دقیق مطالبی می‌شود که به دلیل غیبت گوینده، ممکن است به ابهام یا کژتابی دچار شود. نشانه‌گذاری، دانش به‌کارگیری نماد و نشانه‌هایی است که برای راهنمایی چگونه خواندن، تدوین شده است (نیکویخت و همکار، ۱۳۹۳: ۵).
با نگاه به این تعریف نویسندگان عقیده دارند که نشانه‌گذاری امروزه به دو بخش تقسیم می‌شود: بخشی همان نشانه‌های نگارشی رایج در میان مردم است و بخشی دیگر نیز نشانه‌های است که به‌منظور زیبایی و تزیین متن استفاده می‌شود (همان).

۳. بحث و بررسی

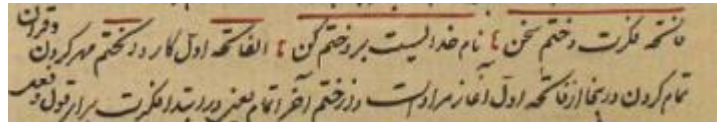
با بررسی آنچه پژوهشگران درباره نشانه‌های نگارشی بیان کرده‌اند، مشخص می‌شود که به پیشینه کاربرد این نشانه‌ها چندان توجهی نشده و نظریات ایشان بر مبنای کتابهای چاپ شده در دهه‌های اخیر است. با نگاهی دقیقتر به نسخه‌های خطی و نخستین نشریات ایرانی، می‌توان به نظریات تازه‌ای درباره پیشینه نشانه‌های نگارشی و چگونگی کاربرد آنها دست یافت. با بررسی نسخه‌های خطی کهن می‌توان شاهد حضور نشانه‌ها نگارشی خاص بود که در سنت نسخه‌آرایی ایرانی به‌کار می‌رفته است. در ادامه به بعضی از این نشانه‌ها اشاره می‌شود.

الف) نشانه‌های به‌کار رفته در نسخه‌های خطی

در برخی نسخه‌های خطی نشانه‌ای به صورت دو کاما، یکی پایین و دیگری بالا قرار گرفته

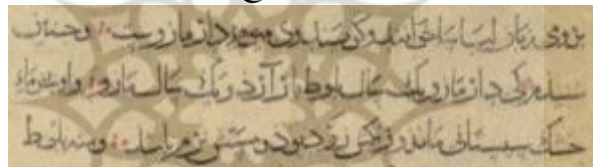
به‌کار رفته است. از این نشانه برای جداسازی ابیات استفاده شده است.

(ظهور الاسرار، کتابت سال ۱۲۹۲ هـ ق، کتابخانه ملی)

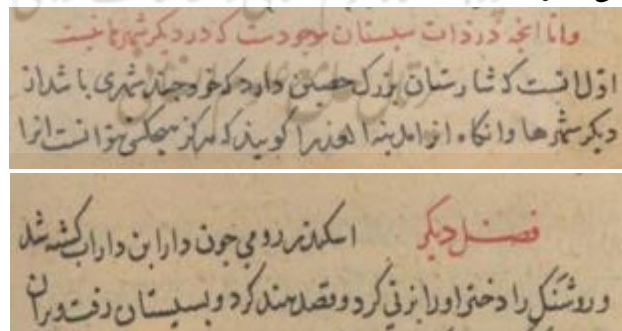
در برخی از نسخه‌ها مانند لمحات فی الشرح اللمعات از شیخ یارعلی شیرازی و مفتاح الفلاح از بهاء‌الدین محمد عاملی از نشانه‌ای شبیه ویرگول برای مواردی همچون فاصله انداختن میان مصرعها، فاصله انداختن بین دو عبارت، پیش از شرح و توضیح مطلبی، پس از واژه‌هایی که بیانگر آوردن نقل قول است، استفاده شده است (ر.ک. استاجی، فیروزیان‌پور، : ۲۸۹-۲۹۰).

از نشانه سه نقطه (...) در بعضی از نسخ خطی برای جداسازی یا فاصله انداختن میان دو جمله یا نشان دادن ابتدا و انتهای هر مصرع استفاده شده است.

(الابنیه عن حقایق الادویه، کتابت قرن ۷ و ۸، کتابخانه مجلس)

گونه‌ای دیگر که شاید با تسامح بتوان آن را نشانه به شمار آورد، تغییر رنگ قلم هنگام آوردن عنوان جدید است. در بیشتر نسخه‌های خطی، کاتب هنگام آوردن عنوان، رنگ قلم را به قرمز تغییر می‌دهد و گاهی عنوان را در میانه عبارت می‌آورد و گاهی نیز با اندکی تورفتگی همراه است:

(تاریخ سیستان، کتابت قرن هفتم، کتابخانه مجلس)

تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...

از دیگر نشانه‌ها می‌توان به علامتی شبیه دایره توپر اشاره کرد که بین ترجمه نثر عربی از فارسی آمده و کاربرد آن نیز جدا کردن است (نگاه کنید به استاجی، فیروزیان‌پور، : ۲۸۷).

۳-۱ مقالاتی که به موضوع نشانه‌های سجاوندی پرداخته‌اند

الف) مقاله پنکتواسیون یا اشارات خطی (نوبهار، سال ۱۲۹۳: ش ۷ و ۸)

نخستین بار در سال ۱۲۹۳ شمسی مقاله‌ای در نشریه نوبهار منتشر شد که به بحث درباره چگونگی بهره‌گیری از نشانه‌های نگارشی می‌پردازد. قویم‌السلطنه، نویسنده این مقاله از اصطلاح فرانسوی «پنکتواسیون» به جای نشانه‌های نگارشی استفاده می‌کند و در توضیح چیستی پنکتواسیون می‌نویسد: «وسیله بسیار مفیدی است که اروپاییان برای سهولت قرائت اتخاذ کرده‌اند و عبارت است از اشاراتی چند که در مطبوعات و تحریرات به کار می‌برند» (قویم‌السلطنه، ۱۲۹۳: ۴).

نویسنده دوازده نشانه نگارشی «ویرگول، نقطه ویرگول، دو نقطه، نقطه، نقطه استفهامیه، نقطه تعجبیه، نقطه انصرافیه، خط، خط رابطه، پرانتز، پرانتز تعریفیه (کوروشه) و گیومه» را معرفی، و جایگاه استفاده از آنها را تبیین می‌کند.

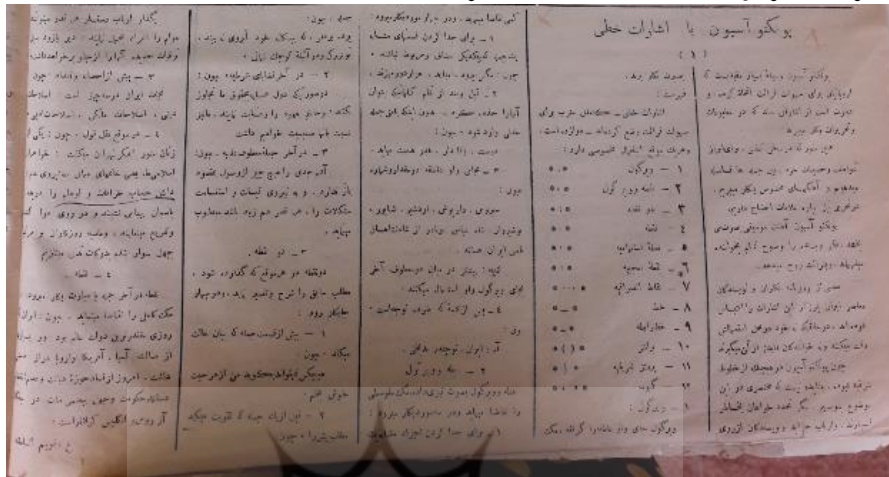
با خواندن مقاله پنکتواسیون یا اشارات خطی قویم‌السلطنه این گمان پدید می‌آید که گویی پیش از انتشار این مقاله، نشانه‌های نگارشی در کتابها و مطبوعات ایرانی به کار نمی‌رفته است در حالی که با بررسی نشریات پیش از این تاریخ می‌توان شاهد به‌کارگیری این نشانه‌ها بود.

نویسنده مقاله، استفاده از این نشانه‌ها را موجب انتقال احساسات می‌داند و عقیده دارد که «پنکتواسیون آهنگ موسیقی به صوت می‌بخشد؛ فکر نویسنده را به وضوح تمام به خواننده می‌فهماند و به قرائت روح می‌دهد» (همان: ۴). نویسنده معتقد است که برخی از تجددخواهان ایرانی از این نشانه‌ها به نادرستی استفاده می‌کنند؛ زیرا «پنکتواسیون در هیچ یک از خطوط شرقیه نبوده، بی‌فایده نیست که مختصری در این موضوع بنویسیم مگر تجددخواهان به خاطر بسپارند و ارباب جراید و نویسندگان از روی بصیرت به کار برند» (همان).

نکته قابل توجه، استفاده نادرست نویسنده از این نشانه‌هاست. وی در جایی که لازم است از ویرگول بهره بگیرد، نشانه‌ای به کار نبرده و در جایی که لازم است از نقطه بهره

بگیرد از ویرگول به جای نقطه استفاده کرده است..

(بخش نخست مقاله پونکتواسیون، نشریه نوبهار، سال ۱۲۹۳ شمسی)

برای مثال در توضیح آخر برای استفاده از ویرگول آورده است: «پس از کلمه‌ای که طرف توجه است؛ چون آه، ایران. تو چقدر بدبختی» (همان). در صورتی که امروزه از نشانه تعجب استفاده می‌شود و خود نویسنده پس از واژه ایران لازم بود از ویرگول استفاده کند که از نقطه در جایگاه ویرگول بهره گرفته است.

نقطه و ویرگول از دیگر نشانه‌هایی است که نویسنده درک درستی از آن نداشته و حتی در آوردن شکل آن نیز دقت نکرده است و از ویرگول خالی بهره گرفته است. او برای کارکرد اول نقطه و ویرگول از همان توضیحی استفاده می‌کند که برای ویرگول آورده است. وی نقطه و ویرگول را برای جداسازی اجزای مشابه در نظر گرفته و در تعریف کاربرد نخست ویرگول نیز آورده است: «جدا کردن قسمت‌های مشابه یک جمله که به یکدیگر مضاف و مربوط نباشد» (همان). در ادامه نیز در دیگر نشانه‌ها دقت نظر را لحاظ نکرده و کارکردهای درستی برای آنها در نظر نگرفته است.

مقاله دیگری که به موضوع استفاده از نشانه‌های نگارشی پرداخته، مقاله حسین کاظم‌زاده ایرانشهر است که با عنوان «اصلاحاتی که بودجه لازم ندارد» در ش ۶ در سال ۱۳۰۴ در نشریه ایرانشهر منتشر شده است. نویسنده در این نوشته به بحث اصلاحات در حوزه معارف می‌پردازد. یکی از این بخشها که به عقیده او به بررسی دوباره نیاز دارد، بهره‌گیری از نشانه‌های نگارشی است که «احتیاج به پول و بودجه ندارد و فقط

————— تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...
اجرای آنها موقوف به همت و کاردانی و اطلاعات وزرا و متصدیان امور معارف می‌باشد» (کاظم‌زاده، ۱۳۰۴: ۳۴۹).

نویسنده در ادامه مقاله، اصلاحاتی را که به دست برخی از افراد کاردان در سطح کشور صورت گرفته است، بیان می‌کند و در نهایت به موضوع مورد نظر خودش، که بحث «اصول تنقیط - اعجام» است، می‌پردازد. ایرانشهر عقیده دارد که این موضوع در تسهیل زبان و فهم مطلب بسیار مداخلت دارد و مدتی است در ایران هم آن را تقلید می‌کنند ولی به جای سهولت، مایه اشکال و صعوبت فهم گشته است؛ چون که از یک طرف، نویسندگان، چندان ملتفت قواعد و محل استعمال علامات اعجام نبوده، سهوهای زیاد می‌کنند ... از طرف دیگر، حروف‌چینان چاپخانه‌ها هم ابدأ آشنا بدین قواعد نیستند... (همان: ۳۵۱-۳۵۰).
نکته قابل توجه این است که نویسنده با وجود بحث درباره این نشانه‌ها به صورت درست از بعضی از آنها استفاده نکرده است.

در ادامه نویسنده اعلام می‌کند علامات تنقیطی که در زبان آلمانی مورد استفاده است، ترجمه می‌شود تا مخاطبان فارسی‌زبان از آنها اطلاع داشته باشند (همان). برخلاف کسانی که پنداشته‌اند نشانه‌های نگارشی از زبان فرانسه وارد زبان فارسی شده است، زبان آلمانی نیز یکی از مآخذ این نشانه‌ها به شمار می‌آید.

نشانه‌های معرفی شده در این مقاله عبارت است از: نقطه، کوما (ویرگول)، سمی کولون (نقطه ویرگول)، دو نقطه، علامت نقل قول «”» یا «»»، علامت سؤال، علامت تأثیر، علامت تفریق، خط رابط، علامت تساوی، پرانتز و چند نقطه.

در توضیح نخست نویسنده، کاربرد نقطه آن مشابه امروز است: «بعد از هر جمله‌ای که به خودی خود مستقل و یک مطلب را بیان می‌کند ...» (همان: ۳۵۱)؛ اما پس از این توضیح، کاربردهای دیگری می‌آورد که امروزه کاربردی چندان ندارد و در نشریات همان دوره نیز کمتر دیده می‌شود: «بعد از عنوان و امضا، بعد از کلمات کوتاه شده، مثل الخ، صل، م. به جای محمد و غیره» (همان). البته امروزه بعد از حرف اختصاری از نقطه استفاده می‌شود نه پس از کلمات اختصاری؛ مانند م. برای میلادی یا ه. ق. برای هجری قمری.

درباره کارکرد نشانه‌های نگارشی، آنچه نویسنده مقاله آورده با کاربرد امروزی این نشانه‌ها مطابق است و ظاهراً فهم نویسنده از این موارد، کاربرد این نشانه‌ها و ترجمه دقیق

آنها به فارسی در این زمینه بسیار مؤثر بوده است.

۳- سمی کولون و آن عبارت از یکنقطه و يك پش وارونه در بالای آنت و در آنجا كمتر از يك نقطه و بیشتر از يك كوما توقف میکنند و آن گذارده میشود:

۱. از برای اینکه، جمله‌های درازی که بدون حرف رابط بهم مربوط هستند، از یکدیگر جدا گردد و مخصوصاً زمانی که جملهٔ ثانی بر عکس جملهٔ اول را نشان میدهد (تضاد). مثلاً: معنی میخواند، مثل اینکه بلیل در شاخهٔ درخت چهچه میزند؛ آوازهای خوشی که، از دهن اش بیرون میآید و هوا را باهتر از میاورد، بهترین جایزه است از برای گوش او؛ هیچ انعامی بیش از آواز خودش او را محظوظ نمیکند.

۳. در بین جملات اصلی و جملات فرعی درازی که بواسطهٔ روابط متعلقه بهم‌دیگر متصل شده اند. مثلاً: در صورتیکه تربیت بچه‌ها سپردهٔ دست مادرانست، و تربیت خود مادران هم واجب است پس نفلت در تربیت زنان ظلمی است در حق بچه‌ها.

تصویر شمارهٔ ۲: نشریهٔ ایرانشهر، مقالهٔ اصلاحات

البته اگر چگونگی به‌کارگیری نشانه‌های نگارشی را از سوی نویسندهٔ مقاله بررسی کنیم، متوجه می‌شویم که خود وی در این زمینه دقت چندانی به خرج نداده است و از این نظر اشکالاتی در نوشتهٔ وی و دیگر مقالات این نشریه دیده می‌شود.

۲-۳ بررسی نشانه‌های به‌کار رفته در نشریات

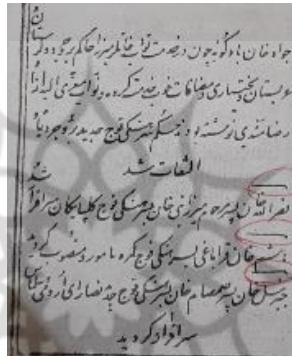
نشانه‌های نگارشی به‌کار رفته در نشریات عصر قاجار و چگونگی کاربرد آنها را می‌توان در سه دستهٔ نشانه‌ها با کارکرد خاص، نشانه‌های رایج و نشانه‌های به‌کار رفته در یک نشریه تقسیم‌بندی کرد.

الف) نشانه‌ها با کارکرد خاص - دفعه / فقره

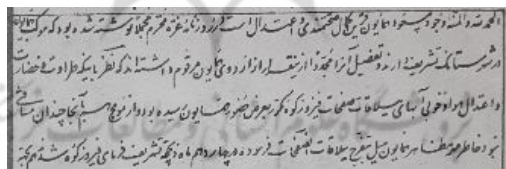
نشانهٔ فقره از نشانه‌های به‌کار رفته در متون دیوانی است «،

که در مطبوعات عصر قاجار به‌کار رفته است. در اصطلاح دیوانسالاران برای نگارش فوق مبلغ یا مقدار یا عبارتی که نخواهند به صیغهٔ مالی رایج آن را بنویسند، دفعه را قرار می‌دهند و خطی افقی می‌کشند که به آن دفعه گویند

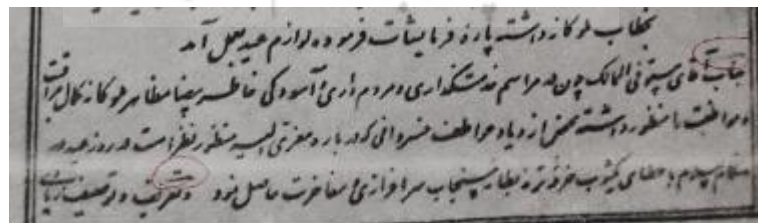
تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...
 (قوانین‌السیاق، ۱۲۵۵ ق: ۴۵۷). در برخی از نشریات دوره قاجاری از این نشانه یعنی فقره برای جداسازی بندها یا دو جمله از همدیگر استفاده شده است.
 البته نوع استفاده از دفعه یا فقره در نشریات با نوع استفاده از آن در اسناد دیوانی تفاوت چندانی ندارد و در هر دو نوع متن (متون دیوانی و نشریات) از این نشانه برای جداسازی استفاده شده است. دفعه و فقره در نشریات دوره قاجار بیشتر به تأثیر از فرهنگ دیوانسالارانه آن دوران است. در ادامه تصویر بهره‌گیری از فقره در چهار نشریه دوره قاجار آورده شده است.

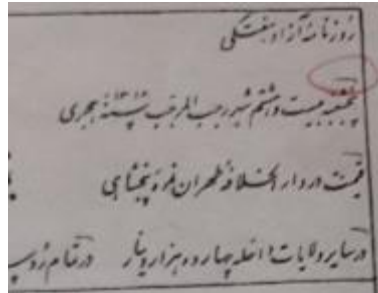
تصویر شماره ۴ نشریه وقایع اتفاقیه

تصویر شماره ۵: روزنامه دولت علیه ایران

تصویر شماره ۶: روزنامه دولتی

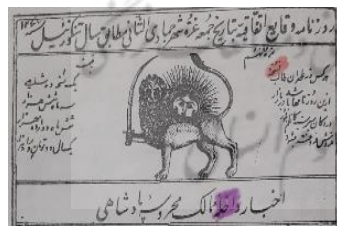

تصویر شماره ۷ روزنامه تربیت

– نشانه‌های تزینی

تعدادی از نشانه‌های تزینی در بیشتر نشریات دوران قاجار در جایگاه مختلفی در نشریات به کار رفته که عمده این نشانه‌ها برگرفته از سنت نسخه‌نگاری است. اولین نشانه‌ای که شاید بتوان آن را در زمره نشانه‌های تزینی به شمار آورد، کادربندی است که در نگارش نسخ خطی رایج است. در تمام نشریات مورد مطالعه در این پژوهش، شاهد این کادربندیها هستیم. این کادربندیها برای جلب توجه مخاطب نسبت به ویژگی و مفاهیم و اطلاعات درباره روزنامه و جریده هم کاربرد دارد.

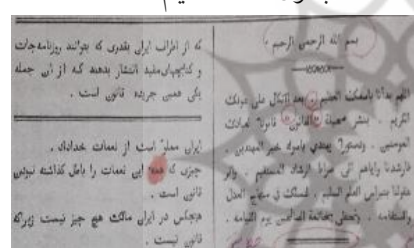
نکته قابل توجه، تأثیر خطوط در کادربندیهاست. در نشریاتی مانند وقایع اتفاقیه، دولت علیه ایران، روزنامه دولتی، کشکول، تربیت و فرهنگ اصفهان به سبب اینکه از خط نستعلیق و شکسته نستعلیق استفاده شده، اندازه کادرها با توجه به نوع و اندازه خطوط کشیده شده است.

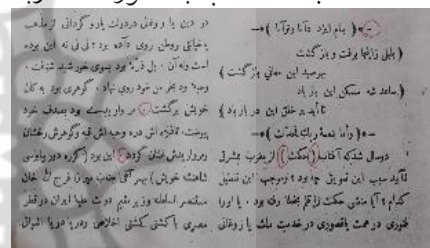
تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...

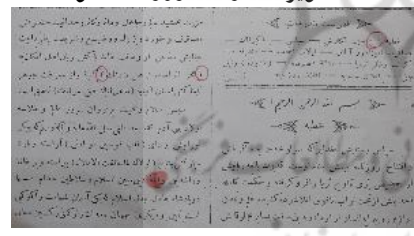
در نشریاتی که با حروف سربی چاپ شده است نیز کادربندی دیده می‌شود؛ اما این کادرها به شکل ساده با خطی صرفاً برای جداسازی مطالب از همدیگر به‌کار رفته و جنبه‌ی تزئینی آن کم است. در برخی نشریات مانند حکمت از خطوط برای جداسازی استفاده نشده، بلکه مطالب به صورت کادربندی شده، اما بدون خط تنظیم شده است.

تصویر شماره ۹: روزنامه قانون

تصویر شماره ۸: روزنامه حکمت

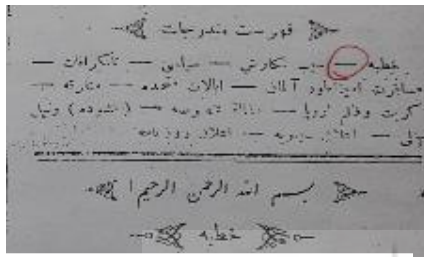

تصویر شماره ۱۰: روزنامه ثریا

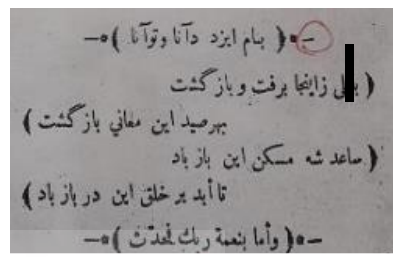

تصویر شماره ۱۲: روزنامه صوراسرافیل

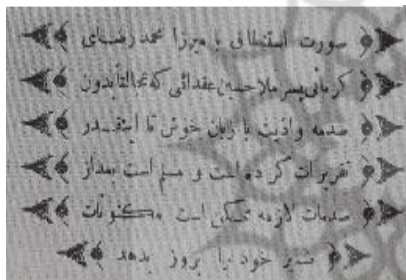
گونه‌ای دیگر از نشانه‌های تزئینی، نشانه‌هایی است که تماماً تحت تأثیر سنت نسخه‌نویسی و تزئینات اسناد دیوانی دوره قاجار است. در بیشتر نشریات از این تزئینات، که بیشتر برگرفته از طرح‌های اسلیمی است هستند برای نشانگذاری آیات، ابیات، عنوان مقالات، قیمت نشریات و ... استفاده شده است.

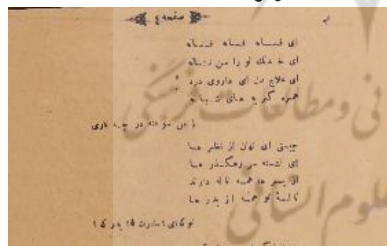
تصویر شماره ۱۵: روزنامه ثریا

تصویر شماره ۱۴: روزنامه حکمت

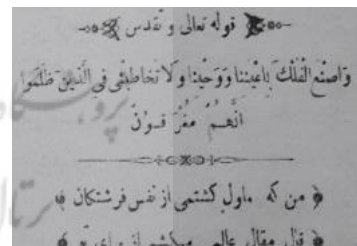
تصویر شماره ۱۷: روزنامه

تصویر شماره ۱۹: روزنامه قرن بیستم

تصویر شماره ۱۶: روزنامه جبل

تصویر شماره ۱۸: نشریه اقبانوس

پرانتر

یکی از نشانه‌های پرکاربرد در نشریات نخستین، پرانتر است که البته در معنا و مفهوم امروزی آن استفاده نمی‌شود. در این نشریات عمدتاً پرانترها در مفهوم گیومه و برای برجسته‌سازی واژه‌ها یا ترکیبات، عنوان نشریه، سال انتشار، جمله معترضه، نقل قولها و

————— تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...
 ... استفاده شده است. در مقاله پنکتوآسیون، دو نوع پرائنز معرفی می‌شود که کارکرد آن بر اساس دستور زبان مشخص می‌شود: نخست پرائنزی که «در جریان مطلب بعضی از قضایا و اسمهای خاص یا ارقام را که از حذف آنها خللی به معنی جمله نمی‌رسد از اساس عبارت جدا می‌سازد و بیشتر در دو مورد به‌کار می‌رود: ۱. در وسط عبارت برای تشخیص جمله‌های معترضه ۲. برای تحدید لغات و اسامی خاص اجنبی» (قوم‌السلطنه، ۱۲۹۳: ۴). کاربرد پرائنز در نشریات با آنچه قوم‌السلطنه آورده است، تفاوت قابل توجهی دارد؛ چه نشریات دوران قاجار چه نشریاتی که در دوران پهلوی اول منتشر شده است. در ادامه چند نمونه از کاربردهای خاص پرائنز بررسی می‌شود.

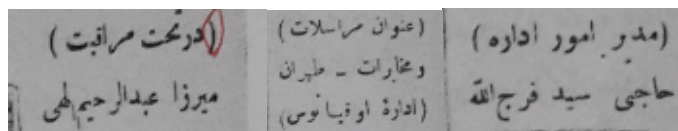
برای جملات معترضه

این شیوه در نشریه گلشن استفاده شده است. در این نشریه عبارت جمله معترضه در پرائنز قرار گرفته است. این جمله اطلاعاتی اضافی در اختیار مخاطب قرار می‌دهد که البته حذف آن هم به ساختار متن و درک مفهوم آسیبی نمی‌زند. «از عقیده خود دست برنمی‌داریم ولو اینکه از ما .... تمامی برآمده حبس تبعید زجر و شکنجه نمایند (و حال آنکه بی‌جهت چنین کاری نخواهند کرد)» (گلشن، ۱۳۳۶ ق: ۱).

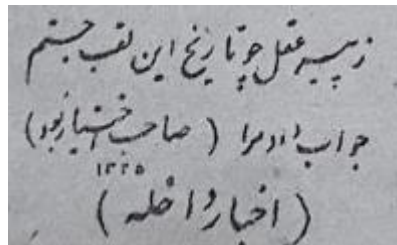
برجسته‌سازی

۱۱۱ در برخی نشریات مانند حکمت، اوقیانوس، ثریا و کشکول از پرائنز برای برجسته‌سازی استفاده شده است.

دو سال شد که آفتاب (حکمت) از مغرب به مشرق تائید سبب این تعویق چه بود؟ (حکمت، ۱۲۷۲: ۱)
 صاحب امتیاز و نگارنده روزنامه (ثریا) در مصر محل اداره به شارع عابدین (ثریا، ۱۳۱۶ ق: ۱)

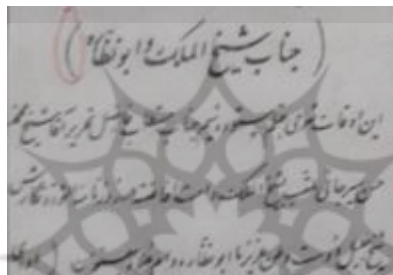

تصویر شماره ۲۰ نشریه اوقیانوس، ۱۳۲۶ ق: ۱

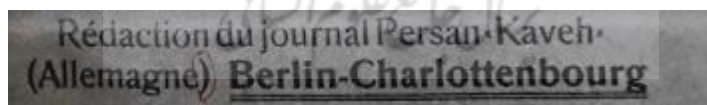
تصویر شماره ۲۱: نشریه کشکول، ۱۳۳۵ ق: ۱

در نشریه کشکول علاوه بر برجسته‌سازی تیتراها در اشعار نیز برای تخلص شاعر یا ماده تاریخیها نیز از این روش استفاده شده است (تصویر شماره ۲۵).

تصویر شماره ۲۲: نشریه تربیت، ۱۳۱۸ ق: ۱

در نشریه تربیت علاوه بر برجسته‌سازی تیترا مطالب برای برجسته‌سازی درون‌متنی نیز از پرائنتز استفاده شده است. «شیخ جلیل دوست وطن عزیز ما ابونظاره دام علاه به‌عنوان (اداری ...).» (همان). نویسنده برای اینکه عنوان شخص را برجسته کند از پرائنتز استفاده کرده است. این گونه از برجسته‌سازی فقط در روزنامه تربیت دیده شده است. در نشریه کاوه کارکرد پرائنتز دقیقاً برای بیان اطلاعات اضافی است و نویسنده بدرستی از آن بهره گرفته است.

تصویر شماره ۲۳: نشریه کاوه، ۱۳۹۰: ۱

توضیحات اضافی در نمایش

در نشریه فرهنگ یک کارکرد خاص از پرائنتز قابل مشاهده است که امروزه در نگارش نمایشنامه‌ها از آن بسیار استفاده می‌شود. اطلاعات اضافی صحنه یا حالاتی که به توضیح

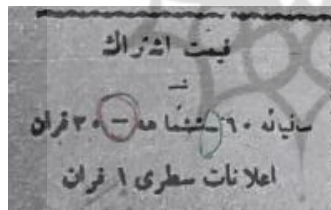
_____ تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...
نیاز دارد در پرانتز آمده که دقیقاً با یکی از استفاده امروزی پرانتز مشابه است. «دوم _
من می‌روم نطق کاسیوس را اصفا کرده و سپس صحبت‌ها آنها را مقایسه خواهیم نمود.
(کاسیوس با جمعی از رومیان خارج گشته برتوس به کرسی خطابه صعود می‌کند.)»
(فرهنگ، ۱۳۹۸: ۲۹)

آیات قرآن

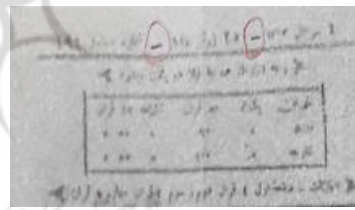
یکی از کاربردهای خاص پرانتز، چه به صورت معمولی و چه به صورت پرانتزی همراه
با هنر نگارگری برای بیان آیات و احادیث است که جنبه برجسته‌سازی دارد (تصویر
شماره ۱۸). «جنابش مدعن از وصف ذات پاکش زبان اهل مکان به (عجز الواصفون عن
صفتک) گویا و از معرفت ...» (ثریا، ۱۳۱۶ ق: ۱).

خط تیره (-)

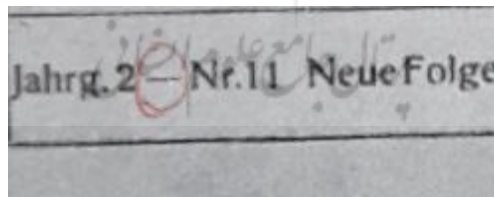
نخستین کاربردی که برای خط تیره در نشریات می‌توان در نظر گرفت، جداسازی است.
در برخی نشریات مانند گلشن و ناهید از خط تیره صرفاً برای جدا کردن تاریخ انتشار
قمری و میلادی استفاده شده است.

تصویر شماره ۲۵: نشریه ناهید

تصویر شماره ۲۴: نشریه گلشن

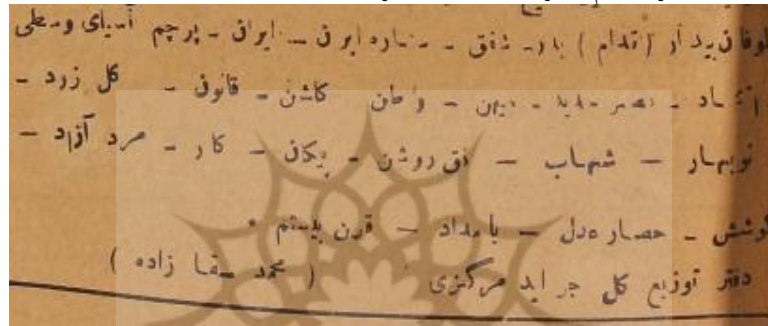

تصویر شماره ۲۶: نشریه کاوه

در برخی نشریات از جمله حکمت از خط تیره در کنار تیترا استفاده شده که حالت
جمله معترضه را به تیترا داده است. این کارکرد در صورتی که تیترا جمله‌ای

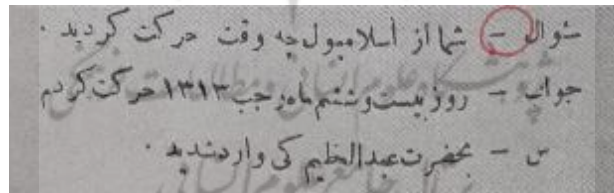
معترضه در نظر بگیریم، امروزه نیز در نگارش رایج است (به نمونه شماره ۱۸ مراجعه شود).

در برخی از نشریات دوره قاجار از جمله نشریه ثریا از خط تیره برای جداسازی تیرها در فهرست مندرجات استفاده شده است و می‌توان این مورد را کاربرد خاص خط تیره در نشریات در نظر گرفت (به تصویر شماره ۱۹ مراجعه شود).
از دیگر کاربردهای خط تیره برای جداسازی نامها است. در نشریه قرن بیستم از خط تیره برای جدا کردن نام نشریات از همدیگر استفاده شده است.

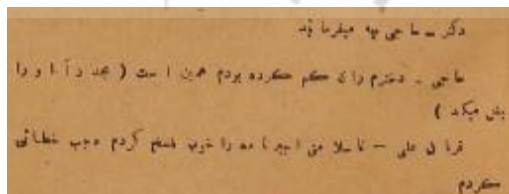

تصویر شماره ۲۷: نشریه قرن بیستم

یکی دیگر از کارکردهای خط تیره، که در نشریه صوراسرافیل و قرن بیستم مشاهده شد، استفاده به جای دو نقطه در مقابل نقل قولهاست. این مورد تنها در این دو نشریه دیده شد.

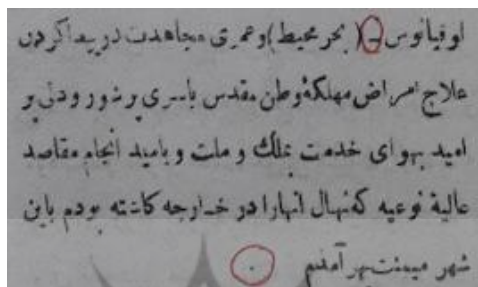
تصویر شماره ۲۸: نشریه صوراسرافیل

تصویر شماره ۲۹: نشریه قرن بیستم

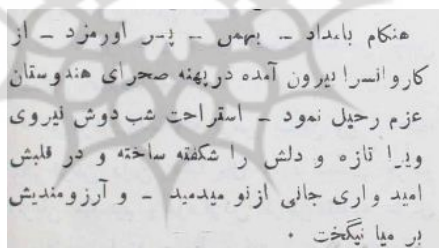
تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...

در نشریه اوقیانوس برای اینکه اطلاعات اضافی را درباره نام نشریه بیاورند از یک خط تیره استفاده شده است. شاید بتوان گفت دلیل این استفاده از خط تیره برای جدا کردن اطلاعات داخل پرانتز و کارکرد آن است که نشان می‌دهد این نشانه برخلاف وضعیت رایج در آن دوره، که برای برجسته‌سازی استفاده می‌شده، حاوی اطلاعاتی اضافی است.

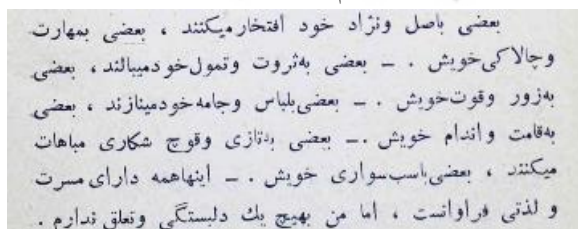
تصویر شماره ۳۰: نشریه اوقیانوس

در نشریه الادب نیز از خط تیره به جای ویرگول برای جدا کردن استفاده شده است. البته خط تیره در سطر اول که به صورت « - پسر اورمزد - » آمده برای نشان دادن بدل است.

تصویر شماره ۳۱: نشریه الادب

نشریه شرق از خط تیره همراه با ویرگول برای جداسازی و آوردن تیره‌های میان پاراگرافی استفاده کرده است. تیره‌هایی که می‌توانند هر کدام در سطر قرار بگیرند؛ اما در متن گاهی با همان خط تیره پشت سر هم آمده است.

تصویر شماره ۳۲: نشریه شرق

از دیگر کاربردهای خط تیره، که با کاربرد امروزی آن مشابه است، آوردن اطلاعات اضافی در مورد شخصیت یا موضوع مورد بحث است که میان دو خط تیره آورده می‌شود. این اطلاعات در شناخت بهتر موضوع کمک می‌کند و در صورتی که حذف شود، اطلاعات در مورد فرد یا موضوع ناقص می‌ماند.

به جوان مردی و کرم شهره گشته و به سخا و نیکوکاری نیکنام بود - وی پیوسته بیچارگان را یاری نمودی و دل‌خسته‌گان را غم‌خوار بودی درماندگان را قرض حسنه دادی و از پا افتادگان را دست‌گیری کردی و همان قدر که اخلاق رذیله (شایلاک) در نظر وی ناپسند بود و سیرت ناشایست را خوش نمی‌داشت فضایل و اوصاف آن جوان مرد را نیز (شایلاک) ناخوش داشته و او را دشمن بود - از این رو ما بین آن یهود بد سرشت و آن تاجر جوان مرد عداوتی نهانی متولد گشته ... (ارمغان، ۱۳۰۰: ۲۷۱).

نقطه

اصلی‌ترین و مهمترین کاربرد نقطه، که از گذشته تا امروز، نشان پایان کلام یا به تعبیر قویم‌السلطنه «نقطه انصرافیه» است در تمام نشریات مورد مطالعه در این پژوهش برای پایان کلام استفاده شده است. البته در نشریاتی مانند تربیت، دولت علیه ایران، وقایع اتفاقیه و روزنامه دولتی در پایان کلام از نقطه استفاده نشده است.

امید به هوای خدمت به ملک و ملت و به امید انجام مقاصد عالی نوعیه که نهال آنها را در خارجه کاشته بودم به این شهر میمنت بهر آمدم. حالی که فضای نورانی عالم ... (اوقیانوس، ۱۳۲۶ ق: ۱).

گوهری بود به کان خویش برگشت. مرواریدی بود به صدف خو پیوست. تا ذره‌اش دره و جبه‌اش قبه و گوهرش رخشان و مرواریدش غلتان گردد (حکمت، ۱۲۷۲: ۱).

علاءالملک سفیر از قرار معلوم غرضی با این سه نفر داشت به جهت اینکه به او اعتنایی نمی‌کردند. چون این‌ها دو نفرشان مدرس هستند چهار زبان می‌دانند دز خانه مسلمان و آرامنه و فرنگی برای معلمی مراوده می‌کنند (صوراسرافیل، ۱۲۷۶: ۳).

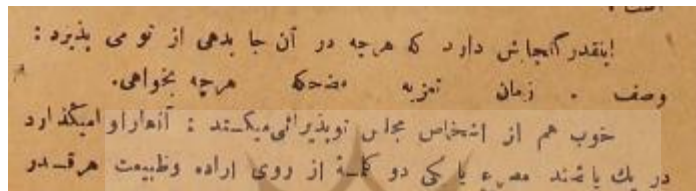
نقطه در نشریات این دوره دو کاربرد دیگر نیز دارد: در نشریه کاوه از نقطه برای جداسازی نام مکان و شماره در عنوان انگلیسی «Leibnizstr. 64» استفاده شده است.

تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...

در روزنامه قانون و قرن بیستم از نقطه به جای ویرگول استفاده شده است.

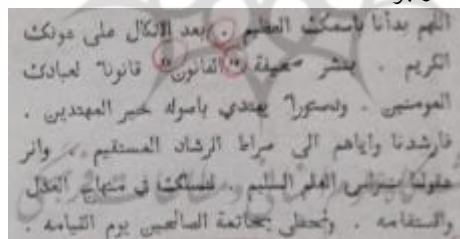

تصویر شماره ۳۳

تصویر شماره ۳۴: نشریه قرن بیستم

در نشریه قانون، کارکردی اختصاصی برای نقطه نیز در نظر گرفته شده است. در این نشریه برای جداسازی دعایی که به زبان عربی در ابتدای نام نشریه نوشته شده از نقطه استفاده کرده است. در واقع نویسنده این عبارت عربی را در حکم جمله فارسی گرفته است و پس از پایان آن نقطه به کار برده است.

تصویر شماره ۳۵: نشریه قانون

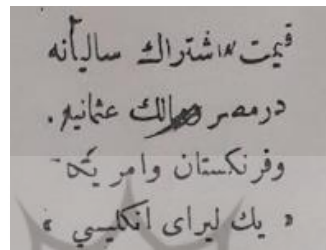
خط تیترا

از دیگر مواردی که در بیشتر نشریات این دوره کاربرد دارد، خط تیترا است. از خط تیترا همان گونه که نامش برمی‌آید برای جدا کردن تیتراها از همدیگر استفاده می‌شود که یا به صورت خط تیره‌ای ساده است در نشریه فرهنگ، گلشن و قانون و یا به صورت خط تیترا همراه با تذهیب یا شکل‌های تزئینی مانند نشریات حکمت، ایران، اوقیانوس و ناهید. (به سبب اینکه تصویر نشریات بیشتر تکرار شده، از آوردن دوباره آن خودداری

شده است).

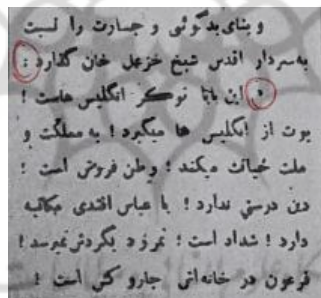
گیومه

یکی دیگر از نشانه‌های مورد استفاده در نشریات، گیومه است که کاربردش با آنچه قویم السلطنه بیان کرده است، تفاوت دارد. در نشریه حکمت از گیومه برای برجسته‌سازی قیمت استفاده شده است.

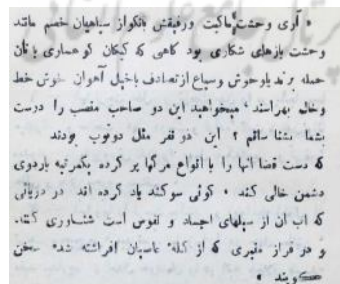

تصویر شماره ۳۶

در نشریه ناهید و نشریه بهار نیز از گیومه برای آوردن نقل قول استفاده شده که مطابق کاربرد امروزی آن است.

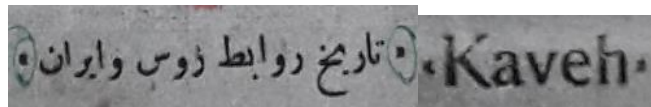
تصویر شماره ۳۷ نشریه ناهید

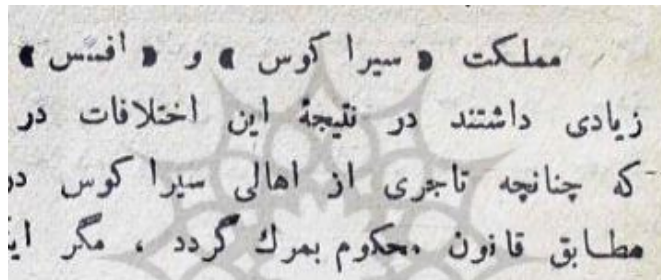
تصویر شماره ۳۸ نشریه بهار

————— تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...

یکی دیگر از کاربردهای گیومه برای برجسته‌سازی است که در نشریه کاوه برای نام انگلیسی نشریه و نام کتاب آورده شده و در نشریه افسانه از این نشانه برای نام مکان استفاده شده است. البته این نوع بهره‌گیری در مجله افسانه مشابه آن چیزی است که ایرانشهر از گیومه ترجمه کرده است: «برای برجسته کردن یک جمله یا کلمه و مبیژه لغات بیگانه» (ایرانشهر، ۱۳۰۴: ۳۵۴).

تصویر شماره ۳۹ نشریه کاوه

تصویر شماره ۴۰: نشریه افسانه

ویرگول

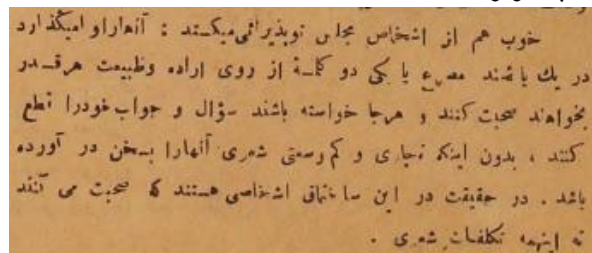
از دیگر نشانه‌های به‌کار رفته در نشریات این دوره، که کاربردش با وضع امروزی آن تفاوت دارد، ویرگول است. در نشریه حکمت در معادل انگلیسی مکان انتشار نشریه از ویرگول استفاده شده است.

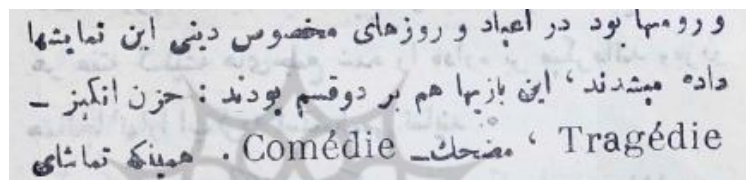
تصویر شماره ۴۱

در برخی نشریات مانند قرن بیستم، بهار و شرق، نشانه ویرگول دقیقاً در مفهوم امروزی امروزی آن و برای ارتباط میان دو جمله به‌کار رفته که لازم است مکثی بین آنها صورت

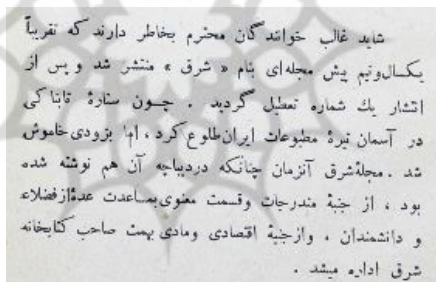
بگیرد. هم‌چنین میان واژه‌هایی که با یکدیگر متناسب، و لازم است با نشانه‌ای از هم جدا شود، این نشانه به‌کار رفته است.

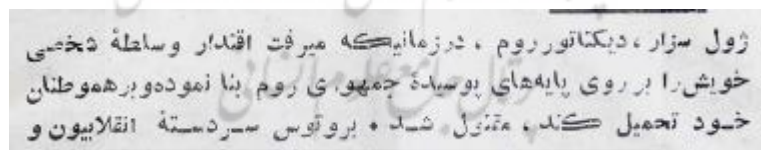
تصویر شماره ۴۲: نشریه قرن بیستم

تصویر شماره ۴۳: نشریه بهار

تصویر شماره ۴۴: نشریه شرق

تصویر شماره ۴۵: نشریه فرهنگ

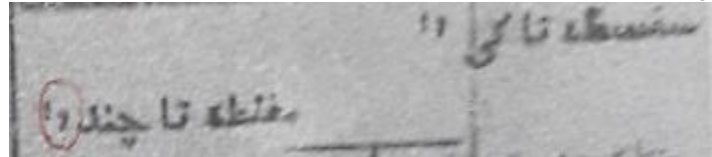
ب. نشانه‌های رایج با حفظ کارکرد

نشانه تعجب (!)

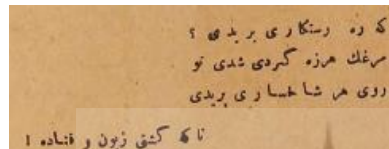
از دیگر نشانه‌های مورد استفاده در برخی نشریات این دوره، نشانه تعجب یا عاطفه

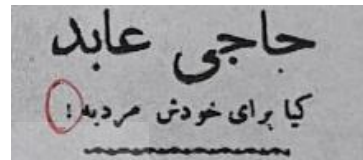
تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...
است. با بررسی، مشخص شد که کاربرد این نشانه به همان صورتی است که امروزه از آن استفاده می‌شود.

تصویر شماره ۴۶ نشریه گلشن

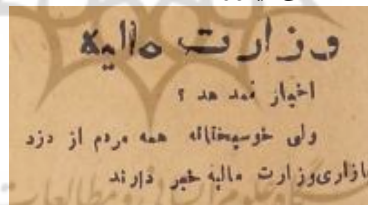
تصویر شماره ۴۸: نشریه قرن بیستم

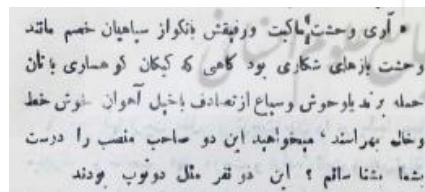
تصویر شماره ۴۷: نشریه ناهید

نشانه پرسش (؟)

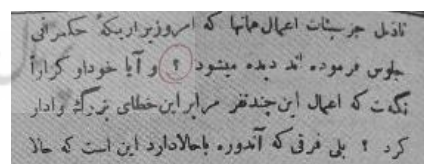
نشانه پرسش از دیگر نشانه‌هایی است که در نشریات این دوره کاربرد صحیح دارد و در بیشتر مجلات از آن بهره گرفته‌اند. البته گاهی نیز در موضع پرسش از نشانه پرسشی استفاده نشده و نویسنده هیچ نشانه‌ای نیاورده است.

تصویر شماره ۴۹: نشریه قرن

تصویر شماره ۵۱ نشریه بهار

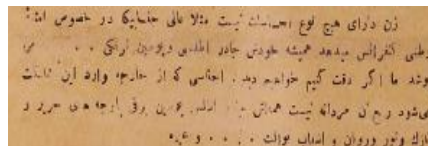

تصویر شماره ۵۰: نشریه صوراسرافیل

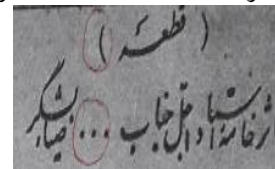
سه نقطه (...)

سه نقطه از نشانه‌های نگارشی است که در نشریات نخستین با کارکردی صحیح به‌کار

رفته است. نشریات از این نشانه برای نشان دادن حذف بخشی از جمله یا سخن یا مختصرسازی واژه‌ها استفاده کرده‌اند.

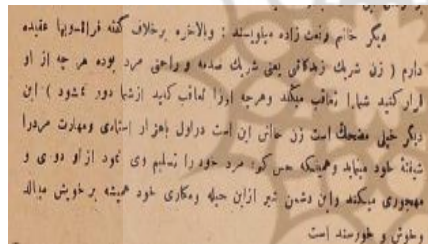
تصویر شماره ۵۳ نشریه قرن بیستم

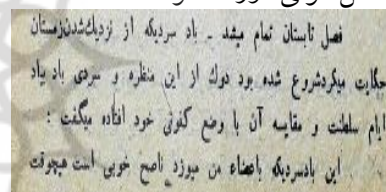
تصویر شماره ۵۲ نشریه کشکول

دو نقطه (:)

دو نقطه که در مقابل نقل قول یا آوردن صحبت‌های فرد دیگر می‌آید در نشریات این دوران با کاربرد صحیح استفاده می‌شده است. این نشانه بیشتر در داستانها یا نمایشنامه‌ها استفاده شده است. هنگامی که گفت‌وگویی میان افراد صورت گرفته یا قرار است نقل قولی آورده شود.

تصویر شماره ۵۵ نشریه قرن بیستم

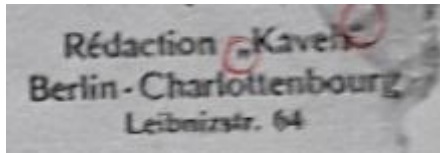
تصویر شماره ۵۴ نشریه افسانه

ج) نشانه‌هایی که در چند نشریه خاص استفاده شده است:

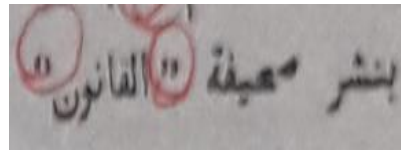
علاوه بر نشانه‌های پر کاربرد نگارشی که در نشریات نخستین دیده می‌شود، نشانه‌هایی برای نگارش هست که صرفاً در یک یا دو نشریه به کار رفته است و طی بررسیها در دیگر مجلات دیده نشد.

یکی از این نشانه‌های سجاوندی، که کمتر در نشریات کاربرد دارد، کوتیشن (quotation) است که بیشتر ویژه زبان انگلیسی است و در نشریات مورد مطالعه در نشریه قانون برای برجسته‌سازی نام نشریه و به جای گیومه استفاده شده است. در نشریه کاوه بدرستی در نام انگلیسی نشریه از این نشانه بهره گرفته شده است.

تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...

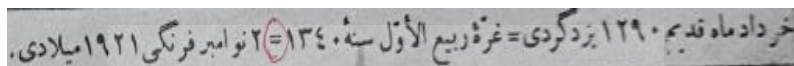

تصویر شماره ۵۷ نشریه کاوه

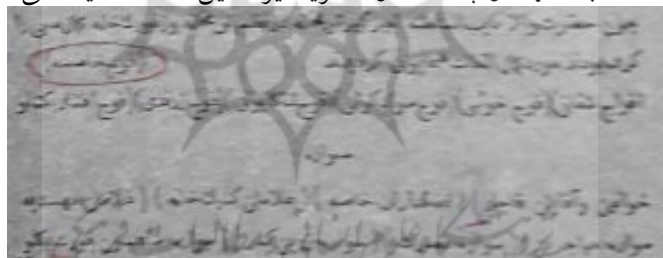
تصویر شماره ۵۶ نشریه قانون

از دیگر نشانه‌هایی که در یک نشریه مشاهده شد، علامت تساوی است که در نشریه کاوه در جایگاه معادل‌سازی تاریخ استفاده شده است. بجز مجله کاوه در دیگر نشریات برای معادل‌سازی تاریخ شمسی به قمری یا قمری به میلادی یا از هیچ نشانه‌ای استفاده نشده یا نهایتاً به یک خط تیره بسنده شده است.

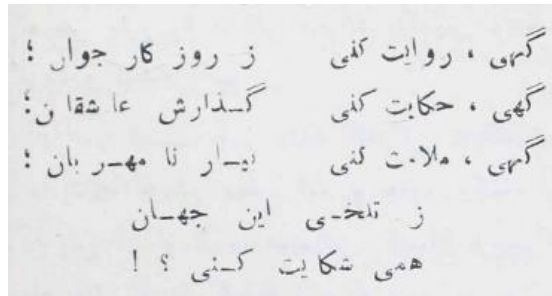
تصویر شماره ۵۸ نشریه کاوه

از دیگر نشانه‌هایی که فقط در یک نشریه استفاده شده، نشانه‌ای به صورت دو پرانتز برعکس است («») که شاید بتوان گفت وظیفه این نشانه جداسازی مواردی مشابه از همدیگر است. این علامت در نشریه ایران به‌کار رفته است و بجز این نشریه در دیگر نشریات دیده نشد. البته تنها در چند شماره نشریه ایران این علامت دیده می‌شود.

تصویر شماره ۵۹ نشریه ایران

نقطه ویرگول از دیگر نشانه‌هایی است که گاهی از استفاده شده است که آن هم به صورت صحیح نیست، گویی هدف فقط بهره‌گیری از این نشانه بوده است. ظاهراً شاعر در پی این بوده است که آگاهی خود را از این نشانه‌ها نشان دهد؛ هرچند از کاربرد صحیح این نشانه‌های اطلاعی نداشته است.

تصویر شماره ۶۰ نشریهٔ ادب

۴. نتیجه

با توجه به بررسیها می‌توان گفت بخشی از نشانه‌هایی که در مطبوعات نخستین استفاده شده، بیشتر در کتابت نسخه‌های خطی به‌کار رفته است. بعد از آشنایی ایرانیان با نوشته‌های اروپایی اندک اندک استفاده از نشانه‌های نگارشی در آثار فارسی نیز رواج یافت.

بخشی از این نشانه‌ها از جمله علامت‌های تزیینی و دفعه (فقره) با توجه به فرهنگ نسخه‌نگاری و هنر اسلامی در نشریات استفاده شده است و برگرفته از نوع نشانه‌های نگارشی اروپاییان نیست؛ اما با آشنایی با فرهنگ نگارش غربی، صورت جدید به خود گرفت و به نشریات نیز راه یافت.

بخش دیگر نشانه‌ها مانند پرانتز، گیومه، نقطه، ویرگول و ... برگرفته از فرهنگ نگارشی غرب است و روشی تازه به شمار می‌آید. البته نشریاتی که در خارج از ایران منتشر می‌شد، گاهی از این نشانه‌ها استفاده نمی‌کردند؛ به عنوان مثال در نشریهٔ قانون با اینکه در لندن منتشر می‌شده صرفاً از نقطه استفاده شده و از دیگر نشانه‌ها استفادهٔ چندانی نکرده است. در نشریهٔ حکمت نیز، که در قاهره منتشر می‌شد، بیش از هر نشانه‌ای از نشانه‌های تزیینی نگاره‌های ایرانی استفاده کرده و بهره‌گیری از علامتهای نگارشی عمدتاً به نقطه و پرانتز محدود است.

با نگاه به مطبوعات نخستین می‌توان گفت، بعد از نقطهٔ پایان کلام، که معمولاً در بیشتر نشریات از آن استفاده می‌شد، پرانتز از نشانه‌هایی است که در بیشتر نشریات این دوران به‌کار رفته است و پربسامدترین نشانه‌های سجاوندی به شمار می‌آید. البته کارکرد آن در بیشتر نشریات با آنچه امروزه استفاده می‌شود، متفاوت است.

تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...

گیومه، خط تیره و نقطه نیز از نشانه‌های پر کاربرد در مطبوعات نخستین است که همانند پراگماتر با کارکردی خاص در نشریات آن دوران ظاهر شده است. در نهایت می‌توان گفت برای بحث درباره پیشینه نشانه‌های سجاوندی در کنار کتابها و نسخ خطی، لازم است با دقت نظر بیشتری به مطبوعات نخستین نگاه شود. این نشریات، به سبب اینکه نخستین وسیله برای نشر عقاید و مقالات بود از جنبه چگونگی استفاده از نشانه‌های نگارشی و آشنایی ایرانیان با این نوع از علامات دارای اهمیت است.

باید توجه کرد که بهره‌گیری از نشانه‌های نگارشی تا میانه دوره پهلوی اول چندان مورد توجه نبوده است و تمامی نشریات بدرستی از آنها استفاده نمی‌کردند؛ از این رو اگر نشریه‌ای - بویژه نشریات معرفی شده در این پژوهش - از نشانه‌های نگارشی بهره برده، بیشتر سلیقه شخصی نویسندگان و سردبیران نشریات بوده و نمی‌توان گفت روشی معین میان نشریات بوده است؛ حتی این موضوع در میان نشریات ادبی نیز بیشتر به صورت سلیقه‌ای بوده است. در این نوع از نشریات نیز نشانه‌های نگارشی به صورت مشترک و طبق قاعده‌ای معین رعایت نمی‌شده است.

نکته دیگر اینکه کاربرد نشانه‌های نگارشی در نشریات چاپ سنگی و چاپ سربی تا حدودی متفاوت بوده است. در نشریاتی که به شیوه چاپ سنگی منتشر می‌شد، مانند وقایع اتفاقیه، دولت علیه ایران، فرهنگ اصفهان، تربیت و ... توجه به نشانه‌های نگارشی سنتی مانند تزیینات برگرفته از نسخ خطی بیشتر رایج بود؛ زیرا چاپ سنگی این امکان را فراهم می‌کرد تا ناشر هر تصویر و هر شکلی را که مورد نظر داشت، روی کاغذ مشمعی مخصوص طرح می‌زد و آن را منتشر می‌کرد. در نشریاتی که به روش چاپ سربی منتشر می‌شد، مانند نوبهار، ایرانشهر، قانون و ... معمولاً به علت کمبود امکانات چاپ سربی از نشانه‌های تزیینی به صورت حداقلی استفاده می‌شده است و به علت از پیش طراحی شدن حروف، امکان نشانه‌گذاری با دقت زیاد چندان وجود نداشت. البته نشانه‌گذاری تا حد امکان در این نشریات صورت می‌گرفت ولی به نسبت نشریات چاپ سنگی، دقت کمتری داشت.

پی نوشت

1. punctuation

منابع

- ابومنصور موفق بن علی هروی؛ *الابنیه عن حقایق الادویه*؛ نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی، برگ ۲، قرن ۷ یا ۸.
- ادیب سلطانی، شمس الدین؛ *راهنمای آماده ساختن کتاب*؛ تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلام، ۱۳۶۵.
- استاجی، اعظم و آیلین فیروزیان پور اصفهانی؛ «نگاهی به سیر تحول نشانه‌های نگارشی در زبان فارسی»، *همایش ملی نقد ادبی*، ۱۳۹۱.
- امینی، کاظم؛ *آیین نگارش مکاتبات اداری*؛ تهران: مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت برنامه‌ریزی، ۱۳۸۸.
- آتش پرور، حسن؛ *علامت‌های رایج در نوشته‌های زبان فارسی*؛ مشهد: اطلس، ۱۳۶۰.
- بی‌نام؛ *تاریخ سیستان*؛ نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی، برگ ۱۰، ۶۹۲ ق.
- بی‌نام؛ *قوانین‌السیاق*؛ نسخه کتابخانه ملی ایران، برگ ۲۰۵، ص ۴۵۷، ۱۲۵۵ ق.
- خزانه بکری بلخی، محمد بن قوام؛ *ظهور الاسرار*؛ کاتب اسماعیل بن نصرالله ساوجبلاغی، نسخه کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، برگ ۷، ۱۲۹۲ ق.
- خیام، مسعود؛ *خط آینده (آینده خط تمام اتوماتیک فارسی)*؛ تهران: نگاه، ۱۳۷۳.
- ذوالفقاری، حسن؛ *کتاب کار نگارش و انشاء تهران*؛ اساطیر، ۱۳۷۷.
- سمیعی گیلانی، احمد؛ *نگارش و ویرایش*؛ تهران: سمت، ۱۳۸۵.
- صفوی، کورش؛ *آشنایی با نظام‌های نوشتاری*؛ تهران: نشر تهران، ۱۳۸۵.
- فرشیدورد، خسرو؛ *مسئله درست و غلط (نگارش و پژوهش در زبان فارسی)*؛ تهران: سخن، ۱۳۸۷.
- کاخی، مرتضی؛ *شیوه نگارش*؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۸.
- نیکویخت، ناصر و سیدعلی قاسم‌زاده؛ *دانش نشانه‌گذاری در خط فارسی*؛ چ دوم، تهران: چشمه، ۱۳۹۳.
- یاحقی، محمدجعفر و محمدمهدی ناصح؛ *راهنمای نگارش و ویرایش*؛ مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۳.
- نشریات
- اعتصامی، یوسف؛ «شکسپیر»؛ *بهار*، سال نخست، ش ۴، ۱۳۲۸ ق؛ ۲۲۷-۲۲۱.
- اعتمادالسلطنه؛ «بقیه داستان ابن بطوبه»؛ *ایران*، نمره ۲۳۳، ۱۲۹۲ ق.

تأثیر سنت نسخه‌آرایی ایرانی و فرهنگ نگارش اروپاییان در به‌کارگیری نشانه‌های...

- امیرکبیر؛ «اطلاعات نشریه»؛ *وقایع اتفاقیه*، نمره ۹، ۱۲۷۶ ق.
- تقی‌زاده، سیدحسن؛ «دیباجه»؛ *کاو*، سال نخست، ش نخست، ۱۲۹۰.
- حکیم‌باشی، میرزا تقی‌خان؛ «دیباجه»؛ *فرهنگ اصفهان*، س نخست، ۱۲۵۸.
- دشتی، علی؛ «دیباجه»؛ *شرق*، س نخست، شنخست، ۱۳۰۵.
- ذکاء‌الملک؛ «جناب شیخ‌الملک و ابونظاره»؛ *تربیت*، نمره ۲۱۲، ۱۳۱۸ ق.
- رئیس‌الحکما؛ «دیباجه»؛ *حکمت*، س نخست، ش نخست، ۱۲۷۲.
- سقزاده، محمد؛ «اخطار از طرف توزیع کل جراید مرکزی»؛ *قرن بیستم*، س ۱، ش ۱۴ و ۱۵، ۱۳۰۱.
- شکسپیر؛ «از آثار شکسپیر»؛ ترجمه کریم کشاورز؛ *فرهنگ*، س نخست، ش نخست، ۱۲۹۸.
- شکسپیر؛ «اشتباهات خنده‌آور»؛ ترجمه آرین‌پور کاشانی؛ *افسانه*، جزوه ۳۷ و ۳۸، دوره سوم، ۱۳۱۰.
- شکسپیر؛ «تاجر ونیزی»؛ ترجمه علی‌اصغرخان حکمت؛ *ارمغان*، س دوم، ش هشتم و نهم، ۱۳۰۰.
- شکسپیر؛ «تغزلات»؛ ترجمه روزبه؛ *شرق*، سل نخست، ش نخست، ۱۳۰۵.
- شکسپیر؛ «همان که دلت می‌خواهد»؛ ترجمه ابوالفتح ایبک بختیاری؛ *افسانه*، جزوه ۷۰، دوره دوم، ۱۳۰۹.
- شیرازی، میرزا جهانگیرخان؛ «دیباجه»؛ *صوراسرافیل*، س نخست، ش ۱، ۱۲۷۶.
- شیرازی، میرزا جهانگیرخان؛ «صورت استنتاج میرزارضا کرمانی»؛ *صوراسرافیل*، س نخست، ش ۹، ۱۲۷۶.
- صنیع‌الملک، میرزا ابوالحسن خان؛ *روزنامه دولت علیه ایران*؛ نمره ۴۹۵، ۱۲۷۸ ق.
- صنیع‌الملک، میرزا ابوالحسن خان؛ *روزنامه دولتی*، نمره ۶۲۸، ۱۲۸۵ ق.
- ضیاء‌لشکر؛ «قطعه»؛ *کشکول*، س نخست، ۱۳۲۵.
- قویم‌السلطنه؛ «پنکتوآسیون یا اشارات خطی»؛ *نوبهار*، س چهارم، ش هفتم و هشتم، ۱۲۹۳.
- کاشانی، میرزامحمدعلی خان؛ «دیباجه»؛ *ثریا*، س نخست، شنخست، ۱۳۱۶ ق.
- کاظم‌زاده ایرانشهر، حسین؛ «اصلاحاتی که بودجه لازم ندارد»؛ *ایرانشهر*، س چهارم، ش ۶، ۱۳۰۴.
- گلشن، علی‌اکبر؛ «اطلاعات صفحه نخست»؛ *گلشن*، س چهارم، ش هشتم، ۱۳۳۶ ق.
- گلشن، علی‌اکبر؛ «مغلطه تا چند سفسطه تا کی!»؛ *گلشن*، س چهارم، ش هشتم، ۱۳۳۶ ق.

- مجدالاسلام کرمانی؛ «اخبار داخله»؛ *کشکول*، س نخست، ش نخست، ۱۳۲۵ ق.
- مؤیدالاسلام؛ *حبیل المتین*، س نخست، ش نخست، ۱۳۲۵ ق.
- میرزا عبدالرحیم الهی؛ «اطلاعات صفحه نخست»؛ *اوقیانوس*، س نخست، ش نخست، ۱۳۲۶ ق.
- میرزا محمد؛ «اطلاعات صفحه نخست»؛ *الادب*، س نخست، ش نخست، ۱۲۹۶.
- میرزا ملکم خان؛ «اطلاعات صفحه نخست»؛ *قانون*، س نخست، ش نخست، ۱۳۰۷ ق.
- ناهید، میرزا ابراهیم خان؛ «اطلاعات صفحه نخست»؛ *ناهید*، ۱۳۰۳.
- ناهید، میرزا ابراهیم خان؛ «حاجی عابد»؛ *ناهید*، س سوم، ش ۸، ۱۳۰۳.
- نیما؛ «افسانه»؛ *قرن بیستم*، ش ۱۴ و ۱۵، ۱۳۰۱.

